

kształtowania się realnych zasobów pracy (co do ich wielkości jak i struktury) jak i przekształceń w strukturze gospodarstw domowych i rodzin w kierunku wzrostu liczby i udziałów jednostek małych, tworzonych przez osoby wyłącznie starsze. Sygnalizowane zjawiska z racji ich bezwzględnych rozmiarów oraz proporcji będą bardziej widoczne i odczuwalne w miastach wielkich niż w mniejszych jednostkach osadniczych typu miejskiego i na terenach większości gmin wiejskich.

Opracowania i materiały źródłowe

Ginsbert A., 1962, *Łódź. Studium monograficzne*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

GUS (Główny Urząd Statystyczny) 1990, NSP (Narodowy Spis Powszechny) 1970, *Ludność. Warunki mieszkaniowe*, tomy dla Warszawy, Łodzi, Krakowa, Wrocławia i Poznania, Warszawa.

GUS (Główny Urząd Statystyczny) 2003, NSP (Narodowy Spis Powszechny) 2002, *Podstawowe informacje ze spisów powszechnych*, tomy dla Warszawy, Łodzi, Krakowa, Wrocławia i Poznania.

GUS (Główny Urząd Statystyczny) 2004, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, Warszawa.

Michałkiewicz Z., Nowakowska B. (red.), 1991, *Ludzie starzy w Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Obraniak W., 1992, *Struktura demograficzna ludności dużych i wielkich miast w Polsce*, [w:] Nowakowska B. (red.), *Problemy demografii i zatrudnienia w Polsce i na Litwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

Obraniak W., 1997, *Procesy ludnościowe w Łodzi*, [w:] J. T. Kowaleski (red.), *Procesy demograficzne w Makroregionie Środkowym*, Wydawnictwo Absolwent, Łódź.

Obraniak W., 1998, *Struktura demograficzna ludzi starych w Łodzi*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce (Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny)*, Zakład Demografii UŁ, Łódź.

Obraniak W., 2004, *Zmiany w strukturze demograficznej i społeczno-ekonomicznej ludności Łodzi w latach 1989–2002*, Urząd Statystyczny w Łodzi, Łódź.

Rosset E., 1959, *Proces starzenia się ludności*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

Rosset E., 1967, *Ludzie starzy. Studium demograficzne*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

4. Osoby w starszym wieku na obszarach wiejskich i w gospodarstwach rolnych

Wprowadzenie

Celem tej części pracy jest przedstawienie obecnych i przyszłych udziałów osób starszych (przede wszystkim w wieku poprodukcyjnym) wśród ogółu mieszkańców wsi. Zaprezentowane zostanie tu również miejsce starszego odłamu ludności w subpopulacji osób zamieszkujących na wsi w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Przy dużym przestrzennym zróżnicowaniu udziałów, grupa ta stanowi bowiem nadal zasadniczą część mieszkańców wsi. W świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z roku 2002 w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego na wsi zamieszkiwało 6484,8 tys. osób, stanowiąc w tym czasie 44,4% ogółu mieszkańców wsi. Jeśli do tej zbiorowości włączymy zamieszkujących w gospodarstwach z użytkownikiem działki rolnej (1975,1 tys. osób) oraz właścicielem zwierząt gospodarskich, ale bez ziemi (45 tys.) to okaże się, że ludność związana z rolnictwem poprzez fakt zamieszkiwania, ale nie utrzymania stanowiła przeważająca część mieszkańców wsi (8504,9 tys. osób czyli 55,1%). Dodajmy na marginesie, że zamieszkujący w gospodarstwach domowych z właścicielem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej (1969,6 tys.) stanowili 8,3% mieszkańców miast i 18,8% osób powiązanych z rolnictwem poprzez zamieszkiwanie. Całkowicie odmiennie w stosunku do przedstawionych udziałów osób mieszkających w gospodarstwach z użytkownikiem działki lub gospodarstwa rolnego kształtowały się proporcje utrzymujących się głównie lub wyłącznie z pracy w swoich gospodarstwach. Wśród mieszkańców wsi stanowili oni 16,7%, a w miastach zaledwie 0,6%. W liczbach bezwzględnych rozpatrywane tu kategorie ludności stanowiły w miastach 149,5 tys. osób, a na wsi 2446 tys.. Zbiorowości te nie stanowią całkowitej sumy utrzymujących się głównie lub wyłącznie z rolnictwa. Należałoby je powiększyć o pracowników najemnych zatrudnionych w rolnictwie w sektorze publicznym i prywatnym, dla których ten rodzaj pracy stanowi główne źródło utrzymania. Kwestia ta nie będzie jednak treścią rozwiązań w niniejszym opracowaniu¹. W opracowaniu znajdują się natomiast

¹ Szersze uwagi dotyczące klasyfikacji źródeł utrzymania, w tym pracy w rolnictwie jako głównego źródła podane są m. in. w: GUS, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny 2002. *Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem. Cz. I Ludność,*

100

rozważania dotyczące aktualnych powiązań struktury według wieku członków gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, szczególnie zaś udziałów osób starszych w tego typu gospodarstwach ze strukturą wielkości (powierzchni) użytków rolnych w tych jednostkach. W obliczu dokonujących się przemian agrarnych objaśnienie sygnalizowanych powiązań można potraktować jako przesłankę dla przyszłych, przestrzennie zróżnicowanych, zmian w strukturze wieku osób zamieszkujących w gospodarstwach powiązanych z rolnictwem, a także samych użytkowników gospodarstw rolnych.

Problemy demograficzne polskiej wsi w ostatnich latach nie budzą tak szerokiego zainteresowania badaczy jakie istniało jeszcze w latach osiemdziesiątych i wcześniejszych ubiegłego stulecia, którego wyrazem były liczne opracowania dotyczące m. in. migracji pomiędzy miastem a wsią np. [Witkowski, 1990], przemian w strukturze demograficznej [Rosset, 1959] a także zdarzeń demograficznych decydujących o charakterze i typie reprodukcji ludności wiejskiej.

Z nowszych opracowań mieszczących rozważania dotyczące demografii obszarów wiejskich wymienić należy książkę M. Okólskiego [2004, s. 230–264], a także pracę zbiorową pod redakcją A. Stasiaka wykorzystującą wyniki ostatniego spisu powszechnego ludności oraz Powszechnego Spisu Rolnego z 2002 r. [Stasiak, 2004, s. 17–49].

Waga i znaczenie wsi dla sytuacji demograficznej w skali kraju wynika z samej liczby ludności wiejskiej na początku XXI wieku (31. XII. 2004 r. — 14704 tys. osób). Przypomnijmy, że partycypując nieco ponad 38% w zaludnieniu Polski stanowi ona wśród krajów Unii Europejskiej drugą co do liczebności subpopulację. Liczbę ludności wiejskiej wyższą niż w Polsce w 2002 r. miały tylko Włochy (18,9 mln) a porównywalną Francja (14,5 mln). Odsetek mieszkańców wsi w wymienionych krajach wynosił odpowiednio 24,4% oraz 33%. Dodajmy, że najniższy z krajów Unii udział ludności wiejskiej, według miejscowych kryteriów podziału administracyjnego, występował w tym czasie w Belgii i sięgał zaledwie 2,7% (nieco ponad 270 tys. w liczbach bezwzględnych).

Poza aspektem ilościowym przydatność rozpatrywania struktur i procesów demograficznych na obszarach wiejskich wiąże się z faktem szybkiego przekształcania wsi polskiej w przestrzeń wielofunkcyjną pod względem infrastruktury i gospodarki, w której rolnictwo w większości jednostek administracyjnych nie odgrywa już decydującej roli jako źródło utrzymania [zob. Stasiak, 2004, s. 18, 30–31].

Występują również zmiany w dotychczasowym przebiegu i efektach procesów demograficznych. Jedną z ważniejszych dla przyszłego kształtu struktur ludności (także społeczno-ekonomicznych) poza miastami wydaje się dywersy-

Warszawa 2003, s. 26. Natomiast objaśnienie pojęć gospodarstwo rolne, działka rolna, indywidualne gospodarstwo rolne znajdują się m. in. w opracowaniu: GUS, 2003, *Raport Wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002*, Warszawa, s. 11 oraz przywołane wcześniej opracowania NSPL i M, s. 30

fikacja efektów migracji w przekroju miasto-wieś. Od roku 2000 saldo migracji wewnętrznych (inaczej niż w poprzednich dziesięcioleciach) jest dla wsi narastające, z roku na rok — dodatnie — w 2004 r. wynosiło 41,6 tys. [zob. także Okólski 2004, s. 264]. Sygnalizowane zjawisko wydaje się mieć znamiona trwałości. Tak też ocenia je GUS w ostatniej prognozie ludności Polski, przyjmując do roku 2025 wzrost liczby mieszkańców wsi do 15182 tys., przy równoczesnym, znaczącym ubytku zaludnienia w skali kraju [GUS, 2004, s. 36, 42, 96]. Założenie takie nie bierze jednak pod uwagę zmian administracyjnych, w wyniku których — tak jak w przeszłości, część miejscowości obecnie wiejskich może być inkorporowana do miast już istniejących bądź uzyskać prawa miejskie.

4.1. Miejsce osób starszych w strukturze demograficznej mieszkańców wsi, stan obecny i perspektywy

Do początku lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia tempo przyrostu udziałów osób w starszym wieku było szybsze na wsi niż w miastach. Działo się tak głównie w rezultacie ujemnych dla wsi efektów migracji, w której przeważały młode roczniki kobiet i mężczyzn. Ostatnia dekada XX wieku przyniosła odwrócenie sytuacji w tym względzie. Wcześniejsze migracje ze wsi do miast spowodowały, że jeszcze obecnie udział osób w starszym wieku jest nieco wyższy na wsi niż w miastach (zob. tablica 4.1), ale w nieodległej przyszłości, (przy obecnych rozmiarach migracji), sytuacja ulegnie odwróceniu. Jeśli zaś chodzi o zróżnicowanie zaawansowania starości w poszczególnych grupach społecznych ludności wiejskiej, to charakterystyczne było w tym względzie do początków lat osiemdziesiątych szybsze starzenie ludności rolniczej niż utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych. Sytuacja uległa zmianie m. in. w rezultacie wprowadzenia wielokrotnie modyfikowanego systemu emerytur rolniczych, który pozwalał użytkownikowi gospodarstwa w wieku emerytalnym uzyskiwać inne niż praca w rolnictwie główne źródło utrzymania (niezarobkowe). Coraz szerzej korzystały i korzystają z tego źródła także mieszkańcy wsi nie związani z gospodarstwem rolnym, których w maju 2002 r. było (jak już wcześniej wspomniano) 6114,8 tys.

Wracając jeszcze do zawartości tablicy 4.1 zauważmy, że bez względu na przyjętą dolną granicę wieku dla starszego odłamu ludności (60 lat, 65 lat, $60 + K/65 + M$) zarówno w momencie przedostatniego spisu ludności jak i tego z roku 2002 udziały rozpatrywanych grup wyższe były na wsi niż w miastach. W ciągu czternastu lat (1988–2002) różnice pomiędzy odsetkami wyraźnie się zmniejszyły, do około jednego punktu procentowego w każdym przypadku, podczas gdy w roku 1988 przekraczały trzy punkty.

Tablica 4.1. Udziały osób w wieku 60 lat i więcej, 65 lat i więcej oraz w wieku poprodukcyjnym w Polsce w przekroju miasto-wieś w roku 1988 i 2002 (jako % ogółu ludności)

Rok	Ogółem	Miasta	Wieś
Osoby w wieku 60 lat i więcej			
1988	14,6	13,1	16,9
2002	17,0	16,6	17,5
Osoby w wieku 65 lat i więcej			
1988	9,8	8,6	11,7
2002	12,7	12,2	13,5
Osoby w wieku poprodukcyjnym			
1988	12,5	11,2	14,6
2002	15,0	14,7	15,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie wyników spisów z 1988 i 2002 r.

Niwelację różnic obserwuje się także w przypadku odsetków osób sędziwych, do których zaliczeni zostali mieszkańcy miast i wsi w wieku 75 lat i więcej (zob. tablica 4.2). W roku 2002 osób takich było w Polsce nieco ponad 1,8 mln, z czego 42,8% zamieszkiwało na wsi, stanowiąc 5,4% ogółu ludności wiejskiej. W miastach, w tym samym roku udział osób w wieku 75 lat i więcej sięgał 4,5% zaludnienia.

Tablica 4.2. Liczba i odsetek osób w wieku 75 lat i więcej w Polsce według miejsca zamieszkania w latach 1988 i 2002 (w tys. i jako % ludności ogółem)

Rok	Ogółem		Miasta		Wieś	
	w tys.	%	w tys.	%	w tys.	%
1988	1571,5	4,1	836,3	3,6	735,2	5,0
2002	1841,3	4,8	1052,7	4,5	788,6	5,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie wyników spisów z 1988 i 2002 r.

Przy lekkiej przewadze udziałów osób w starszym wieku wśród ogółu ludności wiejskiej w porównaniu z sytuacją w miastach w skali kraju, przestrzennie, to znaczy w przekroju województw sytuacja kształtuje się pod tym względem różnorodnie. W przypadku grupy 60 lat i więcej w roku 2004 w połowie jednostek (dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie, małopolskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie) odsetki były wyższe w miastach niż na wsi. Różnice pomiędzy omawianymi wielkościami wahały się od 0,6 (lubuskie) do 4,6 punktów procentowych (pomorskie). Z województw, które charakteryzowały się wyższymi odsetkami osób sześćdziesięcioletnich na wsi niż w miastach najbardziej widoczne było to w podlaskim (8 punktów różnicy), lubelskim (5,2 punktu) oraz świętokrzyskim (2,7 punktu różnicy). W województwie mazowieckim omawiane odsetki w 2004 r. były niemal równe (18,6 — miasto, 18,4% — wieś) — zob. tablica 4.3.

Tablica 4.3. Odsetki osób powyżej 60. roku życia według województw w przekroju miasto-wieś (jako % ludności ogółem) w roku 2004

Województwo	% osób w wieku 60 lat i więcej	
	miasta	wieś
1. Dolnośląskie	17,7	15,6
2. Kujawsko-pomorskie	16,6	15,0
3. Lubelskie	15,4	20,6
4. Lubuskie	15,2	14,6
5. Łódzkie	18,5	20,0
6. Małopolskie	17,9	16,4
7. Mazowieckie	18,6	18,4
8. Opolskie	16,4	18,3
9. Podkarpackie	15,1	17,3
10. Podlaskie	15,1	23,1
11. Pomorskie	17,0	12,4
12. Śląskie	17,6	17,9
13. Świętokrzyskie	17,2	19,9
14. Warmińsko-mazurskie	15,0	14,6
15. Wielkopolskie	15,9	14,4
16. Zachodniopomorskie	16,3	13,8
P o l s k a	17,1	17,1

Źródło: *Rocznik Demograficzny 2005*, GUS.

W przypadku województwa podlaskiego bardzo wysoki w stosunku do miast, a także w odniesieniu do innych województw odsetek osób w starszym wieku na wsi, kształtuje się pod wpływem nadal ujemnych dla wsi sald migracji, przede wszystkim wewnętrznych.

Analogiczną konfigurację województw obserwujemy w przypadku badania udziałów osób w wieku poprodukcyjnym w przekroju miasto-wieś (zob. tab. 4.4).

Także w tym przypadku najniższym udziałem badanej grupy wśród mieszkańców wsi legitymowało się w roku 2004 województwo pomorskie (10,9%) a maksymalnym, niemal dwukrotnie wyższym odsetkiem w stosunku do ostatnio wymienionego charakteryzowało się podlaskie (21,0%). Na uwagę zasługuje fakt, że udziały osób w starszym wieku w miastach poszczególnych województw są mniej zróżnicowane niż na wsi. Obszary zmienności wynosiły tu odpowiednio 3,3 oraz 10,1 punktu. Dodajmy jeszcze, że w skali kraju odsetki osób w wieku 60 lat i więcej były w 2004 r. równe w przekroju miasto-wieś (po 17,1%) natomiast w wieku poprodukcyjnym udział dla wsi był o 0,3 punktu wyższy niż w miastach (odpowiednio 15,5 i 15,2).

Struktura według płci mieszkańców wsi po sześćdziesiątce podobnie jak wśród ludności całego kraju charakteryzowała się przewagą liczebną kobiet, narastającą wraz z przechodzeniem do coraz starszych grup wieku. Dla całej subpopulacji 60 lat i więcej współczynnik feminizacji, według wyników spisu ludności z roku 2002, wyniósł 147, natomiast w grupie wieku 80 lat i więcej przekraczał 218.

Tablica 4.4. Odsetki osób w wieku poprodukcyjnym w przekroju miasto–wieś w województwach (jako % ludności ogółem) w roku 2004

Województwo	Odsetek osób w wieku poprodukcyjnym	
	miasta	wieś
1. Dolnośląskie	15,9	14,2
2. Kujawsko-pomorskie	14,8	13,5
3. Lubelskie	13,6	18,8
4. Lubuskie	13,6	13,0
5. Łódzkie	16,7	18,2
6. Małopolskie	15,9	14,8
7. Mazowieckie	16,8	16,7
8. Opolskie	14,8	16,3
9. Podkarpackie	13,4	15,6
10. Podlaskie	13,5	21,0
11. Pomorskie	15,1	10,9
12. Śląskie	15,4	15,8
13. Świętokrzyskie	15,3	18,1
14. Warmińsko-mazurskie	13,4	13,2
15. Wielkopolskie	14,2	13,1
16. Zachodniopomorskie	14,5	12,5
P o l s k a	15,2	15,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z *Rocznika Demograficznego 2005*, GUS.

Nie było pod tym względem zdecydowanej różnicy pomiędzy ogółem starszych mieszkańców wsi, a tą ich częścią, która zamieszkiwała w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Tutaj omawiane współczynniki wyniosły odpowiednio 140 (dla grupy 60+) oraz 219 (dla roczników 80+). Prawny stan cywilny mężczyzn w wieku 60 i więcej lat mieszkających na wsi w roku 2002 charakteryzował się dominacją kategorii żonatyh (79,4%), wdowców w tej grupie było 13,8%, a kawalerów 5,1%. Udział rozwiedzionych i separowanych łącznie nie sięgał 2%. Podobnie kształtowały się udziały poszczególnych kategorii stanu cywilnego starszych mężczyzn zamieszkujących na wsi w gospodarstwach z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, z tym, że odsetek żonatyh był tu nieco wyższy (80,5%) a kawalerów nieznacznie niższy (4,5%).

Wśród kobiet po sześćdziesiątce mieszkańek wsi ogółem, jak i tej ich części, która zamieszkiwała w gospodarstwach z użytkownikiem działki lub gospodarstwa rolnego przeważała kategoria stanu cywilnego wdowy (odpowiednio 52,8 i 53,2%). Odsetki wdów wzrastają wraz z przechodzeniem do coraz starszych grup wieku. Udziały zamężnych kobiet wynosiły odpowiednio 41,9 oraz 42,4%, a panien 4,1 oraz 3,4% (w subpopulacji związanej z rolnictwem). Udziały rozwiedzionych i separowanych były w rozpatrywanych grupach śladowe — poniżej 1,2%.

Dla przedstawienia przyszłych zmian udziałów osób w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców wsi wykorzystane zostaną informacje za-

mieszczone w tablicy 1.9 w rozdziale pierwszym. Wskazują one, że w skali kraju już w roku 2010 odsetek osób należących do grupy 60+K/ 65+M w miastach będzie o 2 punkty procentowe wyższy niż na wsi (odpowiednio — 17,8 i 15,7%). Wzrost różnic w poziomie odsetka osób w wieku poprodukcyjnym pomiędzy miastem a wsią utrzymywać się ma aż do roku 2030 stanowiącego horyzont czasowy prognozy, kiedy to udziały rozpatrywanej grupy mają osiągnąć w mieście 29,6 a na wsi 23,2%.

Oceniając proporcje osób w wieku poprodukcyjnym w województwach oraz różnice w tym względzie pomiędzy miastem a wsią łatwo zauważyć, że w roku 2010 już tylko w dwóch województwach (lubelskie i podlaskie) odsetki dotyczące tych grup były wyższe na wsi niż w miastach. Godny uwagi jest fakt, że dla obszarów wiejskich w latach 2005–2010 prognoza nie przewiduje wzrostu wartości rozpatrywanych odsetków w wymienionych województwach. W roku 2015 już tylko województwo podlaskie charakteryzować się ma wyższym udziałem osób w starszym wieku na wsi (20,5%) niż w miastach a poczynając od roku 2020 sytuacji takiej prognoza nie przewiduje w żadnym województwie (zob. tab. 1.9). Sumując rozważania dotyczące przyszłych zmian udziałów osób w wieku poprodukcyjnym w miastach i na wsi warto zaznaczyć, że wzrost odpowiedniego odsetka dla populacji miast w latach 2004–2030 będzie niemal dwukrotny (194,7% — w stosunku do roku 2004), na wsi przyrost udziału sięgnie 49,7%. Jak już sygnalizowano we wcześniejszych rozdziałach pracy ekonomiczne i społeczne konsekwencje procesu starzenia się ludności w perspektywie 20–25 lat wyraźniej będą odczuwane na terenach miast niż na wsi. Dowodzą tego także przedstawione nieco wcześniej liczby. Uwaga powyższa dotyczy przede wszystkim takich województw jak: kujawsko-pomorskie, łódzkie, pomorskie, świętokrzyskie oraz zachodniopomorskie, w których różnice w procesie starzenia się mieszkańców wsi i miast wyrażone w punktach procentowych są największe.

Dodajmy jeszcze, że najwyższy odsetek osób w wieku poprodukcyjnym na wsi prognoza GUS dla roku 2030 przewiduje w opolskim (26,1%), a w miastach — w świętokrzyskim (32,0%).

4.2. Ludność w starszym wieku na wsi powiązana z rolnictwem

Jak już wcześniej zaznaczyłem powiązanie z rolnictwem oznacza w tym przypadku fakt zamieszkiwania w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego lub działki rolnej. W 2002 r. do tej kategorii ludności na wsi należało 8,5 mln osób z czego 14,6% było w wieku poprodukcyjnym.

W poszczególnych województwach udziały grupy poprodukcyjnej były zróżnicowane, w większości jednostek (9) utrzymywały się jednak na niższym

poziomie niż omówione wcześniej odsetki osób starszych wśród ogółu ludności wiejskiej (zob. tab. 4.5). najniższy odsetek osób z grupy poprodukcyjnej wśród zamieszkujących z użytkownikiem gospodarstwa rolnego odnotowano w trakcie NSPLiM 2002 w województwie pomorskim (11,6%), najwyższy zaś w województwie podlaskim (18,3%).

O udziałach osób starszych w strukturze demograficznej mieszkańców wsi powiązanych z rolnictwem świadczy również wiek użytkowników gospodarstw rolnych i działek. W 2002 r. użytkownicy w wieku 65 lat i więcej stanowili w skali kraju 16,4% tej kategorii osób. W poszczególnych województwach pod tym względem występowało bardzo duże zróżnicowanie. W wielkopolskim i kujawsko-pomorskim omawiane odsetki nie sięgały 10%. W lubuskim i podkarpackim przekraczały 22%.

Tablica 4.5. Odsetki osób w wieku poprodukcyjnym oraz użytkowników w wieku 65 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego na wsi w roku 2002 (według województw)

Województwo	Odsetki	
	osób w wieku poprodukcyjnym w gospodarstwach	użytkowników w wieku 65 lat i więcej wśród ogółu użytkowników
1. Dolnośląskie	14,6	18,5
2. Kujawsko-pomorskie	12,0	9,5
3. Lubelskie	15,3	16,3
4. Lubuskie	15,5	22,4
5. Łódzkie	14,3	12,7
6. Małopolskie	14,6	18,3
7. Mazowieckie	13,5	13,7
8. Opolskie	15,8	17,5
9. Podkarpackie	16,0	22,0
10. Podlaskie	18,3	16,5
11. Pomorskie	11,6	12,4
12. Śląskie	15,1	19,7
13. Świętokrzyskie	16,7	19,2
14. Warmińsko-mazurskie	12,7	15,6
15. Wielkopolskie	13,0	9,4
16. Zachodniopomorskie	14,4	19,4
P o l s k a	14,6	16,4

Źródło: NSPL i M 2002, GUS, *Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem. Cz. I. Ludność*. Obliczenia własne.

Istnieje kilka przyczyn zróżnicowania przestrzennego wysokości odsetków osób starszych zamieszkujących w gospodarstwach rolnych jak i samych użytkowników tych gospodarstw i działek, będących w wieku poprodukcyjnym. Zastana w 2002 r. struktura ludności związanej z rolnictwem przez zamiesz-

kiwanie i samych właścicieli gospodarstw rolnych oraz działek w znacznym stopniu ukształtowana była w poszczególnych województwach w rezultacie wcześniejszego odpływu migracyjnego osób młodych (pomijam tu wpływ zróżnicowania rozrodczości i płodności na obszarach wiejskich). Innym czynnikiem kształtującym udziały osób w starszym wieku, zwłaszcza udział użytkowników gospodarstw, jest odsetek działek do 1 ha wśród ogółu gospodarstw indywidualnych.

Tablica 4.6. Odsetki osób w wieku poprodukcyjnym oraz użytkowników gospodarstw w wieku 65 lat i więcej w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego na wsi w Polsce w roku 2002 (według powierzchni gospodarstwa)

Powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie w ha	% osób w wieku poprodukcyjnym w gospodarstwie	% użytkowników w wieku 65 lat i więcej wśród ogółu użytkowników
1-2	14,3	19,0
2-3	15,1	18,1
3-5	14,9	16,6
5-7	14,3	10,3
7-10	13,3	6,7
10-15	12,4	4,0
15-20	11,9	2,5
20-30	11,5	1,6
30-50	10,7	1,6
50-100	9,1	1,2
100 ha i więcej	6,7	1,6
Ogółem	13,8	12,4

Źródło: Jak w tablicy 4.5. Obliczenia własne.

Kolejnym powodem międzywojewódzkiego zróżnicowania wieku użytkowników były odmienne w poszczególnych jednostkach administracyjnych udziały gospodarstw rolnych o określonej powierzchni, a więc różny zakres dotychczasowych przekształceń struktury wielkości gospodarstw. Z licznych wcześniejszych badań oraz wyników spisów rolnych i spisów ludności wiadomo, że matecznikiem osób w starszym wieku na wsi były gospodarstwa domowe z działką rolną lub małym gospodarstwem indywidualnym (1-3 ha). Podobnych informacji dostarczył NSPLiM z roku 2002. Dane w tablicy 4.6 wskazują, że w gospodarstwach rolnych o powierzchni 1-2 ha w skali kraju niemal co piąty użytkownik był w wieku 65 lat lub więcej. Podobnie w gospodarstwach mających powierzchnię 2-3 ha (18,1%). Natomiast w jednostkach o powierzchni powyżej 20 ha odsetki użytkowników w wieku poprodukcyjnym nie sięgają 2%. O powiązaniu struktury wieku użytkowników gospodarstw i działek z powierzchnią tych jednostek świadczą także mediany wieku osób kierujących gospodarstwami w roku 2002 — najwyższe wśród właścicieli działek (zob. tab. 4.7).

Tablica 4.7. Mediany wieku użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych i działek rolniczych na wsi w Polsce w roku 2002 według powierzchni gospodarstwa oraz płci

Powierzchnia gospodarstwa w ha	Mediany wieku		
	razem	mężczyźni	kobiety
1–2	49	47	51
2–3	48	47	51
3–5	47	46	50
5–7	45	45	48
7–10	44	44	46
10–15	44	43	45
15–20	43	43	44
20–50	42	42	44
50–100	42	42	43
100–200	44	44	44
200–500	45	45	46
500–1000	47	47	40
1000 ha i więcej	47	48	40
działki rolne 0,1–1,0 ha	52	51	55

Źródło: Jak w tablicy 4.5. Obliczenia własne.

Dodajmy, że przeważająca część użytkowników działek i małych gospodarstw utrzymuje się z innych źródeł niż praca w rolnictwie. Np. w 2002 r. tylko 16% właścicieli jednostek o powierzchni 1–2 ha utrzymywało się wyłącznie lub głównie z pracy w rolnictwie, natomiast w gospodarstwach 15–20 ha już blisko 90% (zob. tab. 4.9). Wśród ogółu użytkowników gospodarstw rolnych w skali kraju, bez względu na ich powierzchnie głównie bądź wyłącznie z rolnictwa utrzymywało się 47,5%.

Wprowadzenie wątku rozważań wskazujących na powiązanie struktury wieku użytkowników z powierzchnią ich gospodarstw może być traktowane jako przesłanka wskazująca na wpływ obecnych i przyszłych przekształceń struktury wielkości rozpatrywanych jednostek (w kierunku wzrostu znaczenia gospodarstw pełnorolnych — powyżej 15 lub 20 ha w zależności od jakości ziemi) na strukturę wieku ich właścicieli. Można przyjąć, że redukcja liczby gospodarstw małych i koncentracja użytków w większych jednostkach przyczyniać się będzie do zmniejszenia się udziału grupy poprodukcyjnej wśród gospodarujących. Już obecnie fakt ten widoczny jest w przekrojach terytorialnych. Przemiany agrarne korzystnie wpływając na przekształcenia w strukturze wieku użytkowników przyczyniają się również — i jest to proces ciągły dostrzegalny wyraźnie np. w latach 1996–2002 — do obniżania się liczby i udziału mieszkańców wsi utrzymujących się z rolnictwa, w tym także wśród mieszkających w gospodarstwie domowym z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Zwróćmy uwagę (tab. 4.9), że w gospodarstwach rolnych o powierzchni 1–2 ha w 2002 r., 38,2% użytkowników jako główne lub wyłączne źródło utrzymania deklarowało emeryturę lub rentę, 5,3% inne niezarobkowe źródła, a 34,5% pracę poza rolnictwem. W przypadku właścicie-

li działek rolnych udziały utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych były jeszcze wyższe. W rozumieniu ekonomicznym (źródeł utrzymania) wymienione kategorie osób nie mogą być zatem zaliczone do ludności rolniczej. Obszerniejsze rozważania dotyczące źródeł utrzymania mieszkańców wsi w roku 2002 w przekrojach wojewódzkich przedstawił A. Stasiak w opracowaniu — *Przemiany struktur demograficznych i społecznych wsi polskiej po 1946 r. Wizja przyszłości* [Stasiak A. (red.), 2004, s. 31–34]. Wynika z nich, że w wymienionym roku w Polsce było tylko 6 województw, w których odsetek wiejskich gospodarstw domowych utrzymujących się wyłącznie lub głównie z rolnictwa przekraczał 20%. Maksimum w tym względzie wystąpiło w województwie podlaskim (33%). Pozostałe jednostki, to mazowieckie, wielkopolskie, łódzkie, lubelskie i kujawsko-pomorskie. Minimalne udziały wiejskich gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa na wsi wystąpiły w 2002 r. w śląskim (4,4%), lubuskim (8,3%) i małopolskim (9,6%). W kwestii powiązań udziału starszych osób wśród gospodarujących z powierzchnią gospodarstw w ujęciu przestrzennym, na podstawie wyników spisu rolnego z 2002 r., można stwierdzić oczekiwany kierunek zależności (ujemny) pomiędzy wymienionymi charakterystykami, siła tego związku była jednak mała ($R = -0.22$).

Tablica 4.8 przedstawia dla roku 2002 udziały użytków rolnych w gospodarstwach o powierzchni 15 ha i więcej (wcześniej nazwałem je pełnorolnymi) w województwach.

Tablica 4.8. Udziały gospodarstw rolnych o powierzchni 15 ha i więcej we władaniu ziemią w roku 1996 i 2002

Województwo	% ogółu użytkowników rolnych w indywidualnych gospodarstwach rolnych o powierzchni 15 ha i więcej	
	1996	2002
1. Dolnośląskie	52,5	59,8
2. Kujawsko-pomorskie	49,3	62,2
3. Lubelskie	17,2	29,2
4. Lubuskie	60,7	65,5
5. Łódzkie	17,3	27,1
6. Małopolskie	3,6	7,3
7. Mazowieckie	35,8	35,9
8. Opolskie	42,3	58,7
9. Podkarpackie	7,7	10,4
10. Podlaskie	46,1	55,0
11. Pomorskie	60,7	67,1
12. Śląskie	16,7	24,8
13. Świętokrzyskie	6,8	13,5
14. Warmińsko-mazurskie	74,1	77,2
15. Wielkopolskie	45,7	56,8
16. Zachodniopomorskie	74,2	77,2
P o l s k a	35,5	44,6

Źródło: *Powszechny Spis Rolny 2002*, GUS, *Przemiany agrarne*. Obliczenia własne.

Jeżeli przyjmiemy, że sytuację, w której na danym obszarze dwie trzecie użytkowników rolnych znajduje się w gospodarstwach większych można określić jako zaawansowane stadium przekształceń struktury agrarnej, to znalazły się w niej województwa: lubuskie, pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie.

Zwróćmy jednak uwagę na fakt, że z wymienionych województw tylko w pomorskim udział osób w wieku 65 lat i więcej wśród gospodarujących był relatywnie niski (12,4% — zob. tab. 4.5), w zachodniopomorskim przewyższał poziom średni dla kraju, a w lubuskim był najwyższy w porównaniu z innymi województwami (22,4%) przewyższając nawet wskaźnik dla podkarpackiego (22,0%), gdzie tylko 10,4% użytkowników rolnych pozostawało we władaniu gospodarstw większych (15+ ha). Podane fakty nie przeczą jednak wcześniej opisywanym powiązaniom co do ich kierunku i siły. O poziomie udziałów osób starszych wśród użytkowników decydują bowiem, jak już wspominałem, jeszcze inne czynniki takie, jak odsetek gospodarstw indywidualnych najmniejszych oraz działek rolnych wśród ogółu rozpatrywanych jednostek oraz intensywność wcześniejszego odpływu migracyjnego z rolnictwa (tak jak w podlaskim). Dane PSR z roku 2002 dowodzą, że województwa o wysokim udziale gospodarstw najmniejszych (1–2 ha) oraz działek rolnych charakteryzują się relatywnie wysokimi odsetkami osób starszych wśród gospodarujących. Oprócz lubuskiego w grupie tej znalazły się dolnośląskie, małopolskie, opolskie, podkarpackie, śląskie i zachodniopomorskie.

Tablica 4.9. Użytkownicy indywidualnych gospodarstw rolnych na wsi w wybranych grupach obszarowych według głównego źródła utrzymania w roku 2002

Rodzaj źródła utrzymania	% użytkowników utrzymujących się z danego źródła ^a			
	ogółem	1–2 ha	3–5 ha	15–20 ha
Wyłącznie lub głównie rolnicze (praca w rolnictwie)	47,5	15,9	38,1	88,8
Wyłącznie lub głównie praca poza rolnictwem	23,3	34,5	26,7	6,9
Emerytura lub renta	23,6	38,2	29,2	3,4
Inne niezarobkowe źródła	2,5	5,3	2,6	0,3
Na utrzymaniu	3,0	5,9	3,1	0,5
Źródła nieustalone	0,1	0,2	0,1	0,0

^a W rezultacie zaokrągleń nie w każdym przypadku odsetki utrzymujących się z poszczególnych źródeł sumują się dokładnie do 100.

Źródło: Jak w tablicy 4.5. Obliczenia własne.

Polaryzacja struktury wielkości gospodarstw rolnych (wysokie udziały najmniejszych i rosnące jednostek dużych oraz spadek udziału jednostek o powierzchni 3–10 ha) również w okresie perspektywicznym będzie wpływała na strukturę wieku użytkowników i udział w niej osób starszych.

4.3. Sytuacja w podregionach

Zróżnicowanie udziałów osób w starszym (poprodukcyjnym) wieku na obszarach wiejskich w podregionach jest wyraźnie większe niż w przekrojach województw. Uwaga powyższa dotyczy zarówno sytuacji aktualnej jak i przyszłości, z tym że w perspektywie 20 lat (do roku 2025) omawiana tu dyspersja ulegnie znacznemu zmniejszeniu. Jeżeli bowiem w roku 2010 względna różnica pomiędzy najniższym na wsi odsetkiem osób w wieku poprodukcyjnym (podregion gdański 11,4%), a najwyższym (podregion białostocko-suwalski 21,5%), w świetle prognozy demograficznej GUS z roku 2003, będzie wynosiła 88,6%, to w roku 2025 tak samo mierzony dystans pomiędzy wielkościami wskaźników ekstremalnych (znow podregion gdański 18,3% oraz częstochowski 23,8%) ma wynosić 30,0% (zob. tablica 4.10). Dodajmy, że ryzyko błędu prognozy demograficznej, w przypadku gdy szacowane na przyszłe lata wielkości i wskaźniki są pochodną zabiegu tzw. postarzania — jest stosunkowo niskie (w porównaniu np. z sytuacją, gdy liczebności osób w okresie perspektywicznym generowane są jako efekt rozrodczości pomiędzy momentem wyjściowym dla rachunku prognostycznego a jego horyzontem czasowym). Szerzej na temat błędów w projekcjach demograficznych piszą m. in. S. K. Smith, J. Tayman i D. A. Swanson [Smith i in. 2001, s. 307–328].

Wracając do informacji zawartych w tablicy 4.10 zauważmy, że dotyczą one dwóch grup podregionów. Pierwszą stanowią jednostki o relatywnie niskich udziałach osób w wieku poprodukcyjnym na wsi (o ok. 2 i więcej punktów niższych od średniej krajowej dla obszarów wiejskich). Drugą o udziałach wysokich, przewyższających o 2 lub więcej punktów średnią krajową w roku 2010. W grupie pierwszej znalazły się podregiony o niskich na ogół udziałach mieszkańców wsi utrzymujących się z rolnictwa. Wyjątek stanowiły tu podregiony poznański i pільski należące do województwa wielkopolskiego, w którym 21,9% gospodarstw domowych na wsi miało głównie lub wyłącznie rolnicze źródło utrzymania. Przypomnijmy, że struktura własności użytków rolnych w tym województwie charakteryzowała się wysokimi udziałami gospodarstw większych (56,8% — zob. tab. 4.8) podobnie jak w województwie dolnośląskim (59,8%). Dodajmy jeszcze, że we wszystkich podregionach (12 jednostek) o niskich udziałach osób starszych na wsi zarówno w roku 2010 jak i 2025 nie będą one sięgały poziomu analogicznych wskaźników dla mieszkańców miast.

Podregiony o stosunkowo wysokich w odniesieniu do średniej krajowej odsetkach osób w starszym wieku na wsi znajdowały się na ogół w województwach o stosunkowo wysokich udziałach mieszkańców wsi utrzymujących się z rolnictwa. Dodatkowo w większości z nich przekształcenia w strukturze wielkości gospodarstw były słabo zaawansowane. Wyjątek w tym względzie stanowią podregiony łomżyński i białostocko-suwalski, gdzie 55% ziemi po-

zostaje we władaniu większych gospodarstw rolnych i równocześnie są to jednostki o skrajnie wysokich udziałach osób starszych na wsi. Powodem takiej sytuacji (podobnie jak w podregionie białsko-podlaskim i lubelskim oraz chełmińsko-zamojskim) były wysokie, ujemne dla wsi, w poprzednich dziesięcioleciach, salda migracji. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę, że w większości podregionów zaliczanych do drugiej grupy (w analizie pominięto jednostki o wartościach wskaźników zbliżonych do średniej krajowej) w 2010 roku spodziewane są wyższe odsetki osób w starszym wieku na wsi niż w miastach, a tylko w jednym (łomżyńskim) sytuacja taka ma się utrzymać także w 2025 roku.

Tablica 4. 10. Podregiony o relatywnie niskich i wysokich udziałach osób starszych wśród mieszkańców wsi w roku 2010 i 2025

Podregiony ^a	% osób w danej grupie wśród ogółu mieszkańców wsi			
	2010		2025	
	Wiek produkcyjny (60+K/65+M)	75 lat i więcej	Wiek produkcyjny (60+K/65+M)	75 lat i więcej
Polska	15,7	6,5	20,5	7,1
Podregiony o relatywnie niskich udziałach osób starszych				
gdański	11,4	4,2	18,3	5,4
słupski	12,0	4,6	19,5	5,4
poznański	12,8	4,7	20,7	6,3
koszaliński	12,9	5,0	21,5	6,3
pilski	12,9	4,9	20,2	6,2
szczeciński	13,1	5,2	21,1	6,9
olsztyński	13,1	5,0	20,4	6,0
elbląski	13,4	5,4	19,8	6,0
bydgoski	13,5	5,1	20,9	6,4
zielonogórski	13,7	5,6	21,7	6,5
gorzowski	13,9	5,6	21,8	6,6
wrocławski	13,9	5,7	22,1	6,7
Podregiony o relatywnie wysokich udziałach osób starszych				
częstochowski	17,7	7,3	23,8	8,1
świętokrzyski	17,9	8,4	23,2	8,0
łódzki	18,2	7,6	23,6	8,4
lubelski	18,3	7,9	21,8	7,7
piotrkowsko-skierniewicki	18,3	7,9	22,9	8,1
białsko-podlaski	18,4	8,4	21,8	7,7
łomżyński	18,5	8,5	20,9	7,9
chełmińsko-zamojski	19,3	8,7	23,4	8,4
białostocko-suwalski	21,5	10,3	23,6	9,0

^a Podregiony uporządkowane według rosnącego odsetka osób w wieku poprodukcyjnym w roku 2010.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie wyników prognozy demograficznej GUS z roku 2003 dla podregionów.

Druga grupa wskaźników prezentowanych w tablicy 4.10 przedstawia udział osób sędziwych wśród mieszkańców wsi wybranych celowo podregionów, tworzących grupy o niskich oraz wysokich odsetkach osób w wieku poprodukcyjnym. W pierwszej zbiorowości tych jednostek, zarówno w 2010 jak i 2025 r. odsetki osób sędziwych (w wieku 75 lat i więcej) będą relatywnie niskie, a ich wzrost w rozpatrywanym przedziale czasowym powolny. W podregionach zaliczonych do drugiej grupy odsetki tych osób w roku 2010 będą wyraźnie wyższe w porównaniu do ich poziomu w jednostkach wcześniej przywoływanych (obszar zmienności odsetków 7,3–10,3). Co ciekawe, w większości podregionów legitymujących się wysokimi udziałami osób w wieku poprodukcyjnym na wsi, w latach 2010–2025 wystąpić ma przejściowo, nieznaczny spadek udziałów sędziwych starców. Istnieją jednak przesłanki demograficzne pozwalające przyjąć, że wyraźne przyrosty odsetków osób w wieku 75+ wystąpią po roku 2025.

Podsumowując tę część rozważań można stwierdzić, że czynniki kształtujące proces starzenia się ludności związanej z gospodarstwami rolnymi poprzez zamieszkiwanie i utrzymywanie się z rolnictwa wpływa na strukturę demograficzną ogółu mieszkańców wsi.

Opracowania i materiały źródłowe

- GUS, 2003 A, *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny. Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem. Część I. Ludność*, Warszawa.
- GUS, 2003 B, *Raport z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2002*, Warszawa.
- GUS, 2004, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, Warszawa.
- GUS, 2005, *Rocznik Demograficzny 2005*, Warszawa.
- Kowaleski J. T., 1991, *Ludność w starszym wieku w rolnictwie polskim. Studium demograficzne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Okólski M., 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Rosset E., 1975, *Demografia Polski*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Smith S. K., Tayman J., Swanson D. A., 2001, *State and Local Population Projections. Methodology and Analysis*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York.
- Stasiak A. (red.), 2004, *Wieś polska w świetle wyników NSP 2002 i PSR 2002. (Aspekty społeczne, ekonomiczne i przestrzenne)*, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. PAN, Warszawa.
- Witkowski J. (red.), 1990, *Wybrane problemy migracji ludności wiejskiej w Polsce*, SGPiS, Warszawa.